

BOŠNJAČKE ISLAMSKÉ TRADICIJE I KULTURE I NJIHOV ZNAČAJ ZA DANAŠNJE MUSLIMANSKE ZAJEDNICE U EVROPI

Enes KARIĆ
Muhamed JUGO

SAŽETAK: Bošnjaci su jedinstven primjer jedne evropske nacije koja se, tokom potonjih gotovo dvije stotine godina, očitovanja svoje islamske vjere i muslimanske tradicije, kulture i civilizacije profilirala u skladu s modernim evropskim društvenim konceptima i određenjima sekularne države. Ovaj proces profiliranja jedne kohabitacije islamske vjere i muslimanske tradicije, kulture i civilizacije, s jedne, i evropske sekularnosti, s druge strane, razvijao se dugo i nije bio bez svojih poteškoća. Ovaj esej govori o bošnjačkom prilagođavanju vjerskog i društvenog života spram evropskog koncepta sekularne države i društva, kao i koncepta odvojenosti religije od države i koncepta slobode savjesti i slobode izbora vjerovanja ili nevjerovanja. Esaj govori i o jednom dugotrajnom nastojanju Bošnjaka da postignu jedno muslimanstvo u svojoj vjeri, kulturi i društvenom životu, muslimanstvo koje je inkluzivno i, kako se govorilo, evropsko.

Ključne riječi: *Bošnjaci, islam, islamska tradicija, kultura i civilizacija, sekularna država, sekularno društvo, Evropa, odnos vjerskih i sekularnih institucija*

Uvod

Bošnjaci i epohe sekularne modernosti

Period tanzimata¹ u Osmanskoj Carevini (1839–1876) ili doba modernizirajućih reformi u pravnim, vojnim i administrativnim sistemima ogledao se, prije svega, u zakonskom izjednačavanju svih žitelja pred državnim autoritetom. Period tanzimata ili period reformi značio je postupno, te potom sve snažnije, napuštanje millet-sistema u kojem su žitelji carstva bili podijeljeni u skladu

sa svojom religijskom pripadnošću. Za Bošnjake period tanzimata značio je vrijeme njihovih prvih susreta s određenim formama evropski profilirane, ili od Evrope zatražene i zahtijevane, modernosti. Također, period tanzimata u Osmanskoj Carevini značio je razvoj modernog školstva i obrazovanja, izgradnju nove komunikacijske infrastrukture, izgradnju željeznica, modernog poštanskog sistema i tome slično.

Na uvođenje tanzimata Bošnjaci su različito reagirali. Prema Fikretu Karčiću (1955–2022), konzervativni

dio vojnog (janjičari) i administrativnog aparata među Bošnjacima odbijao je tanzimatske reforme. U knjizi *Bošnjaci i izazovi modernosti*² Fikret Karčić opisuje različite snage među Bošnjacima koje su se prema tanzimatima opredjeljivale u skladu s očuvanjem svojih prethodno stečenih privilegija i interesa. Manje ili više, bosanskohercegovački begovat

¹ O područjima države i društva koje su zahvatile tanzimatske reforme vidi: Quataert, 2005:66.

² Usporedi: Karčić, 2004.

bio je dugo vremena protiv reformskih mjera tanzimata.³ Da bi pokorile vladajući i konzervativni sloj u Bosni i Hercegovini, centralne vlasti Osmanske Carevine su poslale svoga vojskovođu Omer-pašu Latasa,⁴ koji je od 1850. do 1851. godine nasilnim mjerama uveo reforme. Ipak, do pune stabilnosti u Bosni i Hercegovini nije došlo. Period od 1850. do 1878. godine u Bosni i Hercegovini bio je ispunjen bunama; prije svih pravoslavnog stanovništva. Evropske sile su budno pratile neprilike u Bosni i Hercegovini, a na Berlinskom kongresu 1878. godine Austro-Ugarskoj je dat mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu. S ovom okupacijom se saglasila i Osmanska Carevina.

Iako se i doba tanzimata može smatrati vremenom jedne početne kohabitacije Bošnjaka s nekim formama sekularnih iskustava, period od 1878. do 1918. godine jeste prvi vidljiviji sekularni period u koji su stupili Bošnjaci ili su njime bili obuhvaćeni. Iako je austrougarska imperija po svome kulturno-civilizacijskom ustrojstvu bila katolička, to je bila sekularna država u kojoj su vjere, vjerske hijerarhije i zajednice bile odvojene od države. Posve je sigurno da se ne može govoriti i o odvojenosti države (tj. Austro-Ugarske) od vjerskih zajednica, jer je država uvijek imala mehanizme “posljednje riječi” da se miješa u vjerske zajednice.

Godine 1882. Austro-Ugarska je sve vjersko-administrativne poslove Bošnjaka koncentrirala u jedno upravno vjersko tijelo koje je sama formirala – Rijaset (Durmišević, 2002). To tijelo je pokrivalo glavninu vjerskih sfera i poslova muslimana (džamije, mektebi, medrese). Za Bošnjake je, s osnivanjem Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882., nastupio snažan proces jednog sekularnog razgraničenja vjerskog, odnosno islamskog, od državnog. Drugi sekularni period u koji su ušli Bošnjaci trajao je od 1918. do 1941. godine (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca od 1918. do 1929. godine, odnosno Kraljevina Jugoslavija od 1929. do 1941. godine). Drugi svjetski rat (1941–1945)

je bio period kad su sile Osovine u Bosni i Hercegovini nametnule vladavinu Nezavisne Države Hrvatske. Ovaj period, uz užase i strahote rata i stradanja, sam po sebi je bio jedno doba sekularizma. Sa 1945. godinom dolazi do oslobođenja i socijalističke vlasti Komunističke partije.

Sve do 1992. godine i propasti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije trajao je period sekularizma koji je bio prožet socijalizmom uz postupno opadanje intenziteta ateizacije. Period nezavisne i međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine od aprila 1992. godine prvo je obilježen ratom i agresijom protiv te države, te genocidom protiv Bošnjaka (1992–1995), a potom dolazi do uspostavljanja Bosne i Hercegovine s dva entiteta i, domalo kasnije, s Brčko distriktom. Iako naglašeno nacionalno determiniran, vrlo složen sistem vlasti u Bosni i Hercegovini nakon 1995. godine u biti je sekularan. Vjere i vjerske zajednice odvojene su od države i državnih poslova, što je u bitnome evropski koncept.

Bošnjaci u potrazi za sekularnim izrazom, modernim priznanjem i afirmiranjem

Kad god se govori o islamskoj vjeri i muslimanskoj tradiciji i kulturi Bošnjaka treba imati u vidu, prvo, ove relativno česte smjene “formacija sekularnog”⁵ u njihovoj savremenoj povijesti, na čije periode smo već ukazali, te, drugo, odnos Bošnjaka prema značenju i iskazivanju islama u spomenutim epohama sekularnih sistema.

Jezik i pismo, kao i sredstva njihova prenošenja, bili su itekako važna područja unutar kojih su se Bošnjaci osjetili pozvanim da se kulturalno prilagođavaju. Na ovim područjima oni su se otvorili utjecajima evropeiziranja. U tom dugotrajnom prilagođavanju mijenjani su načini prenošenja, sredstva prenošenja, kao izrazi prenošenja onoga što možemo označiti vjerskim porukama i diskursima. Za Bošnjake korištenje štamparija i novina, kao važnih medija u svoje

vrijeme, značilo je najvidljiviji izraz prilagođavanja modernosti, a sama modernost označavala je, ili podrazumijevala, Evropu koja se pojavljivala i približavala u liku austrougarske imperije.

Već s 1866. godinom dolazi do pojave lista *Bosna* kao jednog modernog izraza, a s 1867. godinom dolazi do osnivanja “Vilajetske štamparije u Sarajevu”.⁶ List *Bosna* je izlazio bilingvalno, na turskom i bosanskom (ćirilicom), u periodu od 1866. do 1878. godine. Kao urednici *Bosne* javljaju se Mustafa Refet Imanović, Salih Biogradlija, Javer Baruh, Nuruddin Kurtćehajić, a jedan od urednika *Bosne* bio je i znameniti Muhamed Šakir Kurtćehajić (1844–1872), koji je u to vrijeme pokrenuo i svoj privatni list *Sarajevski cvjetnik* (*Gülşeni Saray*), koji je također izlazio dvojezično (turski i bosanski, ćirilicom).

Muhamed Šakir Kurtćehajić je u *Sarajevskom cvjetniku* imao i rubrike “zabavno-poučnog sadržaja”, koje su same po sebi jednim dijelom imale aromu “sekulariziranih vazova”. S pojavom štampe, koja je bila prepoznatljiv vjesnik modernih vremena, postupno dolazi do neke vrste “kulturalnih borbi”. Naprimjer, sam Muhamed Šakir Kurtćehajić imao je negativan stav prema “karadozu” ili “tradicionalnom i popularnom turskom pozorištu sjenki” (Imamović, 1996:26), ali je, naprimjer, imao pozitivan stav prema “modernom evropskom teatru”, što se vidi po njegovom tekstu “Teatar u Sarajevu”,⁷ u kojem Kurtćehajić ističe da je “teatar

³ O prilikama u Bosni i Hercegovini neposredno u jeku tanzimatskih reformi više vidi: Aličić, 1996.

⁴ O pohodu Omer-paše Latasa na Bosnu i prisilnom privođenju konzervativnih begovatskih snaga carskim reformama vidi: Prelog, 2023:57–80.

⁵ Talal Asad je, u jednom posve drugačijem kontekstu od ovog na koji ukazuje naš esej, govorio o “formacijama sekularnog”. Vidi: Asad, 2008.

⁶ O ovome detaljnije vidi: Imamović, 1996:24 i dalje.

⁷ Objavljen je u *Sarajevskom cvjetniku* 7. marta 1870. godine.

dio obrazovanja evropskih naroda” (Imamović, 1996:27). Ovaj Kurtćehajićev spomen Evrope je pozitivan, on posredno poručuje da i Bošnjaci trebaju imati svoj teatar. Od tada će takvih primjera pozitivnih osjećanja Bošnjaka prema tome što se nazivalo Evropom biti sve više.

Ovim se stavovima o modernom pozorištu novinar Muhamed Šakir Kurtćehajić javlja na čelu plejade bošnjačkih intelektualaca koji će krajem 19. i tokom 20. stoljeća braniti važnost “didaktičke i moralne vrijednosti pozorišta” (Imamović, 1996:27). A to je značilo postupno, ali sigurno, otvaranje mogućnosti da i mnoge islamske (i muslimanske vjerske) teme dožive svoje transpozicije u pozorištima. Ovim se već oslovljava postupno otvaranje bošnjačkih intelektualaca prema evropskim kulturalnim tekovinama, kao i modernim prenosnicima kulturalnih izraza. Uskoro će među Bošnjacima doći do pisanja i objavljivanja romana kao važne književne forme u Evropi. Tako će Osman Nuri Hadžić (1869–1937) i Ivan Aziz Miličević (1868–1950) objaviti svoja dva romana *Bez nade* (1895) i *Bez svrhe* (1897), pod pseudonimom Osman-Aziz. Sadržaji islamske vjere, kulture i civilizacije Bošnjaka bivaju postupno preobražavani i transponirani, te potom diseminirani, ne samo formama već i sredstvima evropske obrazovne i kulturalne scene.

Uloga pisama, latinice i ćirilice, u tome je bila itekako važna. Tradicionalni sloj vjerskih znalaca ili uleme Bošnjaka smatrao je da se vjerske teme i vjerski sadržaji smiju i trebaju pisati isključivo arapskim pismom (na arapskom, turskom i perzijskom jeziku). Iako su Bošnjaci koristili pisma, latinicu i ćirilicu, za komuniciranje sadržaja koji nisu bili s područja vjere, konzervativna ulema je na latinicu i ćirilicu gledala s podozrenjem i ta pisma, načelno uzev, zadugo nisu korištena za pisanje vjerskih tema. Tako je bilo sve do reformi koje su poduzeli Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902) i Mehmed Džemaludin Čaušević (1870–1938).

U predvečerje 20. stoljeća Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak snažno je zagovarao kulturnu i obrazovnu reformu. Smatrao je da latinica i ćirilica mogu služiti kao pisma kojima se pišu i prenose i same islamske vjerske teme i sadržaji. On je na latinici, i bosanskom jeziku, objavio mnoga djela vjerske naravi, od kojih se posebno izdvaja *Risalei-Ahlak*, islamska moralka ili *Poslanica o moralu*. Ljubušak je ovo djelo objavio na latinici 1887, a smatra se prvom štampanom knjigom na latinici namijenjenoj muslimanima u Bosni i Hercegovini (Karić, 2004:108). Kako se vidi iz knjige *Budućnost Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (Kapetanović Ljubušak, 1893) Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, u Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska se prihvata kao jedan dobroćudni lik Evrope, između ostalog, i zbog uvođenja savremenih škola spram kojih ne treba, tvrdi Ljubušak, osjećati podozrenje. Također, idući ususret evropski koncipiranoj modernosti, Ljubušak je 1891. pokrenuo list *Bošnjak*, na latinici, koji je izlazio gotovo dvadeset godina. Također, nije trebalo dugo čekati da se pojavi još romana koje su napisali Bošnjaci, godine 1917. Abdurezak Hifzi Bjelevac (1886–1972) objavljuje *Minku*.

Jedna opća karakteristika književnih djela koja objavljuju Bošnjaci u Austro-Ugarskoj, bilo da se radi o Bašagićevom dramskom spjevu *Pod Ozijom ili Krvava nagrada*, Čauševićim *Dedinim Menakibima*, Bjelevčevoj *Minki* i tako dalje, jeste jedno prosvijećeno muslimanstvo. To muslimanstvo je inkluzivno, ono prima kulturalne obrasce iz Evrope koje amalgamizira i daje im bošnjačku udomaćenost.

Mehmed Džemaludin Čaušević jedan je od istaknutih ljudi koji su podržavali rad Islamske Dioničke Štamparije (radila od 1904/1905 do 1948) kao institucije u koju se gledalo kao u jamca kulturalne i prosvjetne obnove Bošnjaka. Čaušević je sa svoje strane sponzorirao projekat *arebice* (prilagođeno arapsko pismo

za pisanje tekstova na bosanskom jeziku). *Arebica* je u ovom Čauševićevom projektu bila jedna prelazna faza, svojevrsni interregnum, za potonje prihvatanje latinice i ćirilice u pisanju vjerskih tekstova na bosanskom jeziku.

Kad su Pandža i Čaušević 1937. godine objavili svoj prevod Kur’ana na bosanskom i na latinici, to izdanje je također značilo i definitivnu pobjedu reformatorske linije među muslimanskim vjerskim znalcima u Bosni i Hercegovini. Komentatorske bilješke u ovom prevodu Kur’ana bile su često koncipirane kao svojevrsna naučna tumačenja Kur’ana, uobičajena u prvoj polovini 20. stoljeća u Evropi. Projektom svoga prevoda Kur’ana, hafiz Muhamed Pandža i Mehmed Džemaludin Čaušević nastojali su zadobiti priznanje ne samo za Kur’an i njegovu savremenost, već i priznanje za sebe kao autore koji s tom savremenosti, za koju se znalo da je evropska, komuniciraju efikasno i djelotvorno kao nečim svojim. Čauševićev prevod Kur’ana iz 1937. godine bio je projekt daljnjeg učvršćivanja vjerskih i kulturalnih obrazaca bošnjaštva kao jednog civilizacijskog amalgama koji se identitarno podržavao.

Pojava listova, časopisa i novina – muslimanski izrazi prihvatanja evropske modernosti i savremenosti

U vremenu od 1891. do 1938. godine reformatorski projekti, prvo Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, potom Mehmeda Džemaludina Čauševića, kao i projekata književnoga kruga okupljenog oko Safvet-bega Bašagića (1870–1934), dobili su svoj izraz u pojavi mnogih brošura, časopisa, kalendara, listova i novina. Nakon pojave lista *Bošnjak* 1891. godine, u Sarajevu je u maju 1900. godine pokrenut književni list *Behar* koji je narednih desetak godina izlazio na latinici. Safvet-beg Bašagić i njegov književni krug pozicionirali su svoje tekstove o islamu i muslimanima kao

priloge o muslimanskoj duhovnosti, kulturi, književnosti i civilizaciji jedne sveukupne pojave ili jednog sveukupnog izraza islama za koji se uočljivo vidi da je kulturalno evropski i na svoj način "sekularni". Na ovom mjestu vrijedno je spomenuti Osmana Nurija Hadžića (1869–1937) i njegovo djelo *Islam i kultura* (Hadžić, 1894). Hadžić je među prvim bošnjačkim autorima koji je osjetio da je u Evropi njegova doba podesno pisati o islamu, ne samo kao o lokalnoj, nego kao svjetskoj kulturi. Osman Nuri Hadžić se zalagao da se muslimanstvo Bošnjaka pokaže kroz njihove kulturalne i civilizacijske doprinose.

U vezi s intelektualnim djelovanjem Osmana Nurija Hadžića, vidi se da je islam u prvom desetljeću 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini i na Balkanu bio predstavljan sada još i šire, kao vjerska inspiracija, duhovnost, kultura, književnost, pjesništvo i civilizacija. Pritom se u tekstovima nije primarno elaborirala teološka ili dogmatska sadržina islama, već se naglašavala kulturalna otvorenost islama i njegova multilateralnost.

Nema sumnje da je u ovakvom pozicioniranju predstavljanja islama bila prisutna jedna evropska agenda. U Evropi su sve vjere (judaizam, kršćanstvo, islam, religije Dalekog istoka) u 19. i 20. stoljeću tumačene kao svojevrsni sistemi vjere, kulture i civilizacije. Safvet-beg Bašagić je ovo znao zahvaljujući svome poznavanju njemačke i francuske literature. Projektom *Behara*⁹ on je htio da Bošnjaci ponude svoje interpretacije islama (kao duhovnosti, kulture, književnosti...) na način za koji se držalo da će biti ako ne općeevropski prihvaćen, onda barem općeevropski prepoznatljiv i općeevropski relevantan.

Tokom prvih pet decenija 20. stoljeća među Bošnjacima pojavili su se mnogi nominalno vjerski listovi, ali koji su islam tumačili i predstavljali kao široko pozicioniranu muslimansku duhovnost, kulturu, civilizaciju.

Mostarski *Biser*, koji je izlazio u dva intervala (1912–1913–1914; 1918), bio je primjer intelektualne snage koju je u prvoj etapi izlaženja urednički profilirao književnik Musa Ćazim Ćatić (1878–1915), koji je svojim književnim priložima elaborirao islam kao vjeru, kulturu, civilizaciju, književnost, tradiciju.

Mehmed Džemaludin Čaušević jedan period svoga života učestvuje u uređivanju *Behara*, a sam pokreće listove i časopise na arabici: *Muallim*, *Tarik*, *Mekteb*, *Misbah*, *Jeni Misbah*, da bi kasnije pokrenuo list *Novi Behar* (izlazio od 1927. do 1945. godine). Neki od spomenutih listova koje je pokrenuo Čaušević donosili su priloge, osim na arabici, i na latinici. Štampa, novine, časopisi, listovi, koje je pokrenuo Čaušević, bili su lučonoše ideja napretka i novih iskoraka u promišljanju islama, kao i potrage za vjerskim, književnim, kulturalnim, pa i filozofskim, eksplikacijama islama.

Nekako pred kraj Čauševićeve karijere još uvijek se osjećao obnoviteljski duh tog čovjeka. Tako je u Tuzli pokrenut časopis *Hikmet* (izlazio od 1929. do 1936.), koji je obilježio jednu epohu u kojoj je modernim sredstvima, štampom, polemikom i kritičkom javnošću, raspravljao s pristalicama obnove i reforme. Gotovo se isto može reći i za sarajevski ulemanski časopis *El-Hidaje*, koji je izlazio od 1936. do 1945. godine. Većina dosad spomenutih islamskih i muslimanskih časopisa nije preživjela turbulentne periode modernosti koji su u različitim epohama zahvatali Bosnu i Hercegovinu. Uglavnom su ti listovi dočekali svoj kraj s krajem Drugog svjetskog rata ili u njegovo predvečerje. Izuzetak je *Glasnik Islamske vjerske zajednice* (*Glasnik IVZ*), koji je počeo izlaziti u Beogradu 1933. godine i koji još uvijek izlazi, u najnovije vrijeme pod imenom *Glasnik Rijaset Islamske zajednice*.

Opća tematika velike većine spomenutih časopisa i novina profilirana je u smjeru pohvale vjere u Boga kao izvorišta morala, ćudoređa, nauke, obrazovanja, porodičnih vrijednosti,

rada i radinosti, kreposnog života, ćudorednog poslovanja i tome slično. Manje ili više, to je bio unutarnji sadržaj muslimanstva koje su ti časopisi i listovi afirmirali. Spomenuti časopisi uglavnom se nisu bavili islamom kao ideologijom, niti islamom kao političkom ili ideološkom platformom za imperiju, niti islamom kao učenjem koje traži "osnivanje islamske države". Sa stranica ovih časopisa može se vidjeti jedna vrsta nepisanog konsenzusa o tome da se prihvati evropski koncept razdvajenosti religije i države i da se u skladu s tim konceptom piše o islamu.

Pojava kulturnih društava, čitaonica, kulturnih klubova, humanitarnih fondacija i sekularnih političkih partija

Bošnjaci su 1882. godine, s osnivanjem Rijaset, ušli u proces postupnog prihvatanja jedne institucije koja je imala zadaću da apsorpira, ili pokrije, njihove islamske potrebe protumačene kao vjerske potrebe. U skladu s modernim evropskim pogledima na instituciju države, djelokrug Rijaset Islamske zajednice prioritetno se bavio vjerskim područjima i nije pokrivao prevashodno političke i ekonomske strane života Bošnjaka. Na neki način, Rijaset jeste imao političku težinu i značaj, ali kao nova institucija za muslimane u Bosni i Hercegovini bio je izraz vjerske sfere unutar evropskih sekularnih aranžmana u državnim sistemima koji će krajem 19. i tokom 20. stoljeća uslijediti i na zapadnom Balkanu, dakle u sistemima u kojima je religija odvojena od države.

Osjećajući da je Rijaset pokrio vjerska područja i sfere, tokom četrdeset godina u Austro-Ugarskoj, Bošnjaci su pristupili, postupno, ali sigurno, osnivanju listova, časopisa, udruženja, čitaonica, kulturnih društava, humanitarnih fondacija i političkih partija u skladu s evropskim tradicijama. Unutar evropskog društvenog i političkog konteksta, takvo opredjeljenje ni danas nije izgubilo na

⁹ O okolnostima pojave *Behara* i mnogostranoj misiji toga lista vidi: Rizvić, 2000.

svojoj važnosti i značaju. Muslimansko kulturno društvo “Gajret” osnovano je 1903, Muslimanska narodna organizacija (MNO) je kao politička partija osnovana 1906, potom je došlo do osnivanja velikog broja muslimanskih čitaonica i kulturnih udruženja: “Islahijet”, “Kamer”, “Trezvenost”, “Muslimanska sloga”, “Merhamet”, “Hajr” itd. Godine 1919. u Sarajevu je osnovana Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO). Ona je kao najjača politička stranka Bošnjaka između dva svjetska rata na dobroćudno sekularan način profilirala i izražavala njihove političke interese.

Opća karakteristika udruživanja Bošnjaka u periodu nakon 1878. godine jeste muslimanstvo kao jedan amalgam koji je fleksibilno uključivao sfere vjerskog, kulturalnog, civilizacijskog, književnog, narodnog. Takvo muslimanstvo se iskazivalo na vjerski, kulturalni, humanitarni, književni način. Također, naslovi ili podnaslovi društava, listova, časopisa, udruženja, koja su osnovali Bošnjaci od 1880-ih godina sve do kraja Drugog svjetskog rata, pretežno su nosili naziv “muslimanski”. Naravno, ovo “muslimanski” imalo je oznaku i za neku vrstu imena ili oznake “kvazinacije” za Bošnjake.

Uz sve rečeno, sve do 1941. godine osnivanje ovih kulturnih, humanitarnih i prosvjetnih udruženja, kao i političkih partija, značilo je daljnje “evropeiziranje” društvene scene Bošnjaka. Sve od 1900. godine, odnosno od prve decenije 20. stoljeća, bošnjački alimi, intelektualci i privrednici prećutno su znali da se sada sve ono što ih sačinjava narodom: vjera, jezik, kultura, civilizacija, domovina... sada disperziralo se, i sve više se disperzira, po institucijama: Islamskoj zajednici, kulturnim društvima, prosvjetnim udruženjima, redakcijama listova i časopisa, političkim partijama. U jednom svom djelu Robert J. Donia (Donia, 2020) obradio je promjene društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini i opisao kako su se vjerski procesi među Bošnjacima preobražavali u evropskom pluralnom kontekstu. Ukratko, Donia je

pokazao na koji način su Bošnjaci u četiri desetljeća Austro-Ugarske, postupno ali sigurno, evropeizirali svoj društveni život po matrici odvajanja religije od države.

Debate, često žestoke rasprave, koje su se javljale među bošnjačkim alimima i intelektualcima između dva svjetska rata, same po sebi svjedočile su da je jedna ovakva sekularna scena, dobroćudna po svojoj naravi, bila prihvaćena od svih. Nije moglo više doći do povratka na vrijeme prije 1878. godine. Bošnjaci su, tokom nepunih prvih pet desetljeća 20. stoljeća, postigli jedan konsenzus u pristajanju na sekularne obrasce u svome društvenom izrazu i u očitoivanju vjere islama, svoje kulture, civilizacije, književnosti itd.

Tokom prve polovine 20. stoljeća upravo svjetovni intelektualci u Bosni i Hercegovini osnivaju čitaonice, udruženja i kulturna društva, ali ih – kako smo to vidjeli – najčešće nazivaju muslimanskim a ne bošnjačkim (Karić, 2023:31–50). I po tome se vidi da su Bošnjaci, smatrajući da je kod njihovih srpskohrvatskih susjeda bošnjaštvo bilo poraženo, našli utočište, ali i uporište, u onom za šta su smatrali ili osjećali da im je najugroženije – islam i muslimanstvo. Ali, njihovo muslimanstvo je bilo sve više svjetovno, kulturalno i civilizacijsko, a sve manje vjersko, iako nije nikada prestalo biti vjersko.

Gledano iz perspektive “naknadne pameti”, možda je bilo nedovoljno to što su bošnjački intelektualci učinili u “svjetovnom prestrojavanju” i “sekularnom tumačenju” svoga društvenog, etničkog i nacionalnog položaja u okviru Austro-Ugarske (1878–1918) te potom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929), odnosno Kraljevine Jugoslavije (1929–1941). Ali, nesporna je činjenica da su se Bošnjaci u 20. stoljeću postupno sekularizirali ili, ko više voli, evropeizirali. Cijelo 20. stoljeće posvjedočilo je sve intenzivnije stupanje na scenu mnogih Bošnjaka afirmiranih kao književnika, univerzitetskih profesora, filozofskih pisaca, kulturnih radnika, režisera, glumaca, političara, sportista.

Vremena između dva svjetska rata, kad su mnogi Bošnjaci gotovo sve svoje pretežno tumačili reformiranim islamom ili onim što su oni smatrali da jeste “progresivno” tumačenje utemeljeno na islamu, nakon 1945. godine bilo je završeno.

Kako smo to isticali i u našim drugim radovima (Karić, 2002: 391–444), bošnjačke muslimanske rasprave u vrijeme Austro-Ugarske i između dva svjetska rata kretale su se oko pitanja: Kakvu školu imati? Kakvu odjeću nositi? Kakvu kapu na glavu stavljati? Smije li musliman nositi šešir? Da li žena muslimanka može otkriti svoje lice i odbaciti ferredžu i zar? Da li imati moderno obrazovanje? Da li žensku djecu slati u savremene škole? Smije li se muslimanka društveno angažirati? Smiju li se muslimani iseljavati u Tursku i da li se to može tumačiti hidžrom? Šta sa starim muslimanskim grobljima u Bosni i da li se mogu iskorištavati za stanogradnju, parkove, puteve? Kako urediti sistem vakufa? Da li je bankovna kamata isto što i *al-riba* ili *libva* o kojoj Kur'an govori? Smije li musliman poslovati preko banke? Da li je hilafet ukinut (1924. godine) zastalno i trebaju li muslimani imati halifu? Odgovori na sva ova pitanja bili su, uglavnom, intonirani reformatorski i modernistički ili, pak, “sekularno” i “progresivno”, sa stanovišta jednog naprednog muslimanstva. Vremena nakon 1945. godine ukinula su bilo kakvu potrebu za ovim pitanjima i za odgovorima na njih. Evropeizacija u liku socijalizma došla je u Bosnu i Hercegovinu i stavila u prvi plan druga pitanja i druge odgovore.

Periodi nakon Drugog svjetskog rata: Bošnjaci muslimani i iskazivanje nacionalnog, vjerskog i društvenog bivstvovanja

Ovdje nije moguće opisati sve drame i lomove do kojih je došlo tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini (1941–1945), kao ni društvene potrebe do kojih je došlo u periodu od 1945. do 1955. godine.

O ovome su napisana zapažena djela, treba konsultirati autore kao što su: Marko Attila Hoare (2019), Xavier Bougarel (2023. i 2021), Denis Bećirović (2012), Adnan Jahić (2017) i drugi.

Može se reći da je neposredno u vremenima nakon završetka Drugog svjetskog rata 1945. godine pitanje lojalnosti novoj socijalističkoj državi i komunističkim vlastima bilo najvažnije pitanje s kojim se susrela bošnjačka ulema i intelektualci. Praktički je Islamska zajednica u prvim godinama socijalizma ostala jedina institucija koja je na svoj način štitila i pokrivala, ali i izražavala, vjersko pripadništvo Bošnjaka. To vjersko pripadništvo, ili muslimanstvo, sada je bilo jedan labavi sadržaj iz kojeg se crpila lojalnost novim socijalističkim vlastima.

U vrijeme nakon 1945. godine Islamska zajednica je bila i neka vrsta "surogat-institucije" za nacionalno osjećanje muslimanske posebnosti i za vjersko-kulturni život Bošnjaka.⁹ U bilo kojem slučaju, ulema i bošnjački intelektualci kreirali su i razvijali lojalnost prema socijalističkoj državi i društvu, kao i prema komunističkim vlastima. Akademik Hamdija Čemerlić (1905–1990) primjer je bošnjačkog intelektualca koji je, svojim intelektualnim djelom i životnim stavom, dobrim dijelom kreirao ovu lojalnost prema socijalističkoj državi (Karić, 2025). Nije potrebno posebno spominjati da su intelektualci kao što je Hamdija Čemerlić ne samo čuvali, već su i sami kreirali jednu vrstu dobroćudnog sekularnog muslimanstva Bošnjaka, muslimanstva koje je u isto vrijeme bilo i njihovo prepoznatljivo evropejstvo.

Sa šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini je došlo do uočljivog ekonomskog napretka i izvjesnog ideološkog popuštanja unutar socijalističkog režima. Ono muslimanstvo koje su bošnjačka ulema i intelektualci vješto čuvali tokom Austro-Ugarske te potom jugoslavenskih državnih aranžmana, priznato je 1968. godine od vladajućih komunista kao muslimanska nacija (Muslimani u nacionalnom smislu). Ne treba posebno isticati da su bošnjačke elite smatrale da je ovo njihovo muslimanstvo itekako kompatibilno s Evropom i evropejstvom. Ono je bilo dovoljno sekularno da bi bilo proevropsko, ali i prožeto islamskom duhovnošću, što upućuje na to da su Bošnjaci jedan poseban narod.

S druge strane, tih šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća na kulturnoj sceni u Bosni i Hercegovini pojavili su se značajni pisci kao Meša Selimović (1910–1982), Nedžad Ibrišimović (1940–2011) i drugi. Godine 1977. pojavio se i prevod Kur'ana Besima Korkuta (1904–1975). Također, u to vrijeme počinju izlaziti i djela s islamskom tematikom koja su ispisana istančanim naučnim stilom, a koja su pisali i uređivali vrsni muslimanski intelektualci, među kojima je i Nerkez Smailagić (1927–1985). Veći broj ovih djela pripadao je važnim evropskim interpretativnim tradicijama koje su tematizirale islam na kulturalni, civilizacijski i svjetskopovijesni način.

Islamska zajednica je šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća iskoristila kao epohu "zrelog jugoslovenskog socijalizma" i, posežući za dobrim odnosima s režimom i vlastima, osnovala Islamski teološki

fakultet 1977. godine. Sve u svemu, činilo se da je muslimanstvo Bošnjaka, gajeno i njegovano sve od ranih vremena Austro-Ugarske, sada u sedamdesetim godinama 20. stoljeća u socijalističkoj Jugoslaviji dobilo i svoje formalne oblike i itekako vidljive društvene izraze.

Bošnjačka dijaspora u Zapadnoj Evropi: transnacionalni nastavak vjerskog života

Dijaspora nije sporedna fusnota u povijesti Bošnjaka, nego jedan od ključnih prostora u kojima se, naročito od šezdesetih godina 20. stoljeća, provjerava i preoblikuje njihovo vjersko i kulturno samorazumijevanje. U ranijim fazama političke emigracije i intelektualnog rada u inostranstvu ova dijaspora je već pokazivala sposobnost da, izvan domovine, artikulira ideje o slobodi, identitetu i institucionalnoj autonomiji. A publikacije poput *Bosanskih pogleda* postale su važan medij javne rasprave i "čuvar pamćenja" jedne zajednice u pokretu (Imamović, 1996). Kasnije, masovna ekonomska migracija ("gastarbajterski" val) i ratna izbjeglištva devedesetih godina proširili su dijasporu u Njemačkoj, Austriji, Švicarskoj i drugim zemljama Zapadne Evrope, te je učinili trajnim društvenim i religijskim faktom, ne samo demografskim dodatkom, nego i transnacionalnim proširenjem društvenog prostora Bosne i Hercegovine (Duranović, 2020: 249–264).

U tim novim okruženjima vjerski život se najprije organizirao oko džemata kao minimalne, ali funkcionalne zajednice – mjesta namaza, mekteba, kulturnih susreta, humanitarnog rada i socijalne solidarnosti. Upravo se u džematu, često u skromnim prostorijama i pod režimima udruženja, vidjelo kako se "muslimanstvo" bosanskohercegovačkih migranata pretvara iz privatnog obilježja u oblik javno prepoznatljive, administrativno uređene i generacijski prenosive prakse. Empirijska istraživanja o ranoj fazi organiziranja Bošnjaka

⁹ U socijalističkoj Jugoslaviji uslijedili su popisi stanovništva. Na popisu 1948. pred muslimanima u Bosni i Hercegovini bile su sljedeće opcije: Srbin-musliman, Hrvat-musliman i neopredijeljen-musliman. Kako se vidi, musliman se "nacionalno" afirmira preko Hrvata, Srbina ili posredstvom fantoma zvanog "neopredijeljen"! Na popisu 1953. bila je i nova opcija: Jugosloven-neopredijeljen,

dok je popis 1961. ponudio i mogućnost "Musliman u etničkom smislu". Zahvaljujući 17. sjednici CK SKBiH od 26. januara 1968., donesena je odluka: "Muslimani su poseban narod". Na popisu stanovništva 1971. godine za opciju "Musliman u smislu narodnosti (nacije)" izjasnilo se 1.482.430 ljudi ili 39,57% od ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine.

muslimana u Njemačkoj pokazuju da je dinamika nastanka džemata (od 1970-ih, preko 1980-ih, do naglog rasta u 1990-im) tijesno povezana s promjenom migracijskog statusa: od "privremenog rada" prema trajnom naseljavanju i formiranju porodica (Duranović, 2014:67–77). Na toj osi, veza sa Sarajevom i Islamskom zajednicom u Bosni i Hercegovini nije se iscrpljivala u simboličnoj "vezanosti za domovinu", nego je uključivala normativnu i kadrovsku podršku, uvezivanje vjerskih službenika, program mektepske nastave, te oblikovanje institucionalne lojalnosti koja je ujedno morala biti kompatibilna s pravnim poretom zemlje prijema. Tako se u dijaspori često kristalizira dvojna odgovornost: prema vlastitoj tradiciji i prema javnim očekivanjima društva domaćina. Vremenom džemat prestaje biti samo "servis" prve migrantske generacije, nego on postaje institucija socijalizacije druge i treće generacije, u kojoj se bosanski jezik, mektepsko znanje i kolektivna memorija prenose u uvjetima pluralnog školskog i medijskog okruženja. Time se mijenja i sadržaj vjerske pedagogije: uz osnovne obrede i učenje, sve više dolaze pitanja građanskog angažmana, međureligijskog susjedstva, te javne odgovornosti prema normama transparentnosti i profesionalizacije. U posljednjoj deceniji digitalne platforme i jeftiniji transport dodatno

pojačavaju "cirkulaciju" ljudi, ideja i autoriteta između dijaspora i matice.

Teorijski gledano, ovaj proces se može razumjeti kao stvaranje transnacionalnog društvenog polja u kojem se "načini pripadanja" i "načini bivanja" odvijaju simultano: dijaspora može biti uključena u evropske institucije, tržište rada i građanske rutine, a istovremeno održavati gustu mrežu religijskih, porodičnih i simboličkih veza s Bosnom i Hercegovinom (Levitt i Schiller, 2004:1002–1039). U tom smislu, bošnjaštvo u dijaspori prolazi put od iskustva "izgnanstva" prema stabilnijem dijasporskom islamu, u kojem se identitet više ne gradi samo kroz nostalgiju, nego kroz stvaranje trajnih institucija, javne reprezentacije i generacijske pedagogije (Schiffauer, 2004:347–368). Njegova važnost postaje osobito vidljiva u postratnom periodu: dijaspora je, kroz finansijske doznake, humanitarne akcije, lobiranje i kulturne projekte, postala jedan od aktera obnove i javne artikulacije Bosne i Hercegovine, ali i "laboratorij" u kojem se bosansko-hercegovački islam iznova prevodi na jezike evropske modernosti, prava i pluralizma, bez odricanja od svojih klasičnih duhovnih i etičkih temelja.

Zaključak

Sve od 1878. godine do najnovijih vremena, Bošnjaci su kreirali jednu sebi svojstvenu formu muslimanstva

kojom su čuvali islam kao vjeru, narodni subjektivitet, kulturu, civilizaciju, izraz svoje posebnosti u evropskom društvenom kontekstu. Bošnjačke elite uglavnom su nastojale da njihovo muslimanstvo bude u skladu s evropejstvom, onim evropejstvom koje je na zapadnom Balkanu doživljavano kao dobroćudno, napredno, inkluzivno. Od sedamdesetih godina 20. stoljeća, bošnjačka ulema i intelektualci preveli su na desetke djela s evropskih jezika iz područja filozofije, teologije, umjetnosti, književnosti. Tim intelektualnim pregnućima nastojali su se potvrditi i kao muslimani i kao Evropljani.

Sve ove epohe od 1878. do danas treba imati u vidu kada se suočimo sa strašnom činjenicom da je u periodu prvih godina nezavisne Bosne i Hercegovine (1992–1996) nad Bošnjacima izvršen genocid. Sudske presude o tome su mnogobrojne i dobro su poznate.

Da li na samom kraju ovog eseja treba izreći ove dvije konstatacije!? Muslimanstvo koje su Bošnjaci, gajili i profilirali u Evropi od 1878. godine, dovodeći sebe u sklad s evropejstvom koje su prihvatili nije ih zaštitilo od genocida. Ali, jednako tako, bez tog muslimanstva koje će i dalje biti profilirano u skladu s humanističkim evropejstvom, Bošnjaci, neće biti u stanju da se oporave od genocida koji je nad njima počinjen.

Literatura

- Aličić, S. Ahmed (1996). *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo.
- Asad, Talal (2008). *Formacije sekularnog: hrišćanstvo, islam, modernost*. Beograd: Beogradski krug.
- Bećirović, Denis (2012). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Islamska zajednica u Hrvatskoj.
- Bougarel, Xavier (2021). *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943–1945*. Sarajevo: UMHIS.
- Bougarel, Xavier (2023). *Nadživjeti carstva, islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UMHIS.
- Donia, J. Robert (2020). *Islam pod Dvoglaviim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*. 2. izdanje. Sarajevo: University Press.
- Duranović, Amir (2020). "Identity Transformation of Migrants from Bosnia and Herzegovina in post-1960s Germany", *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, VII/2.
- Duranović, Amir (2014). "Das religiöse Leben der 'Gastarbeiter' aus Bosnien-Herzegowina in Deutschland in den 1970er und 1980er Jahren", *Südosteuropäische Hefte*, 3, 1.
- Durmišević, Enes (2002). *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*. Sarajevo: Magistrat.

- Hadžić, Osman Nuri (1894). *Islam i kultura*. Zagreb: Dionička tiskara.
- Hoare, Marko Attila (2019). *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme.
- Imamović, Mustafa (1996). *Bošnjaci u emigraciji, monografija „Bosanskih pogleda“ 1955–1967*. Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo.
- Jahić, Adnan (2017). *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Karčić, Fikret (2004). *Bošnjaci i izazov modernosti, kasni osmanlijski i habsburški period*. Sarajevo: El-Kalem.
- Karić, Enes (2002). “Islamic Thought in Bosnia-Herzegovina in the 20th Century: Debates on Revival and Reform”, *Islamic Studies*, 41.
- Karić, Enes (2004). *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*. Sarajevo: El-Kalem.
- Karić, Enes (2023). “Religija i nacionalni/etnički identitet na Balkanu – teološke i kontekstualne pozicije u islamu”. U: *Balkanska kontekstualna teologija*. Priređivači: Zoran Grozdanov i Stipe Odak. Rijeka: Ex Libris.
- Karić, Enes (2025). “Čemerlićevi angažmani u Islamskoj zajednici (Povodom 120 godina od rođenja Hamdije Čemerlića)”, *Novi Muallim*, XXVI, 104.
- Levitt, Peggy i Glick Schiller, Nina (2004). “Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society”, *International Migration Review*, 38, 3.
- Ljubušak, Mehmed beg Kapetanović (1893). *Budućnost Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- Prelog, Milan (2023). *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine*. Zagreb: Fortuna d.o.o.
- Quataert, Donald (2005). *The Ottoman Empire 1700–1922*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rizvić, Muhsin (2000). *Behar, književno-historijska monografija*. Sarajevo: IP “Svjetlost”.
- Schiffauer, Werner (2004). “Vom Exil zum Diaspora-Islam. Muslimische Identitäten in Europa”, *Soziale Welt*, 55.

الملخص

التراث والثقافة الإسلامية البوسنانية وأهميتها بالنسبة للمجتمعات المسلمة المعاصرة في أوروبا

أنس كاريتش
محمد يوغو

يُمثل البوشناق مثالاً فريداً لشعب أوروبي، جسّد خلال القرنين الماضيين عقيدته الإسلامية وتقاليده وثقافته وحضارته، ورسم ملامحها، بما ينسجم مع التصورات الاجتماعية الأوروبية الحديثة ومحددات الدولة العلمانية. وقد استغرقت هذه العملية من التعايش بين الدين الإسلامي وتراثه وثقافته وحضارته، من جهة، والعلمانية الأوروبية، من جهة أخرى، وقتاً طويلاً، ولم يخل الأمر من الصعوبات. ويتحدث هذا المقال عن تكييف البشانقة لحياتهم الدينية والاجتماعية مع التصور الأوروبي للدولة والمجتمع العلمانيين، وتصور فصل الدين عن الدولة، وحرية الفكر والمعتقد. ويتحدث المقال أيضاً عن جهود البشانقة الدؤوبة لتحقيق هوية إسلامية موحدة في دينهم وثقافتهم وحياتهم الاجتماعية، هوية إسلامية شاملة، بل وأوروبية.

الكلمات المفتاحية: البوشناق، الإسلام، التراث الإسلامي، الثقافة والحضارة، الدولة العلمانية، المجتمع العلماني، أوروبا، العلاقة بين المؤسسات الدينية والعلمانية.

Abstract

BOSNIAK ISLAMIC TRADITIONS AND CULTURE AND THEIR SIGNIFICANCE FOR CONTEMPORARY MUSLIM COMMUNITIES IN EUROPE

Enes Karić
Muhammed Jugo

Bosniaks constitute a unique example of a European nation that, over the course of nearly the last two centuries, has shaped the expression of its Islamic faith and its Muslim religious tradition, culture, and civilization in accordance with modern European social concepts and the principles of the secular state. This process of developing a model of coexistence between the Islamic faith and Muslim religious tradition, culture, and civilization, on the one hand, and European secularism, on the other, evolved gradually and was not without its challenges. This essay examines the adaptation of Bosniak religious and social life to the European concepts of the secular state and secular society, as well as to the concepts of the separation of religion and state, freedom of conscience, and the freedom to choose one's religion or non-religion. The essay also explores the Bosniaks' long-standing endeavour to cultivate a form of Muslim religious, cultural, and social life that is inclusive and, as it has often been described, European.

Keywords: Bosniaks, Islam, Islamic tradition, culture and civilization, secular state, secular society, Europe, relations between religious and secular institutions.